

Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, (İSMUS), VIII/1 (2023), s. 37-58

OSMANLI EKONOMİK SİSTEMİ ÜZERİNDEN ÜRETİM FAKTÖRLERİNİN YENİDEN DEĞERLENDİRİLMESİ*

Yahya AYYILDIZ*

Özet

Ana akım iktisat teorisinin kabul ettiği ve emek, toprak, sermaye ve girişimciden oluşan faktör bileşimi ve bunların anlamı, modern dönem Avrupa toplumunun öznel koşullarından kaynaklanmıştır, yani evrensel bir nitelik sergilemez. Bu nedenle Osmanlı ekonomik sistemini açıklayabilmek için buna uygun yeni bir faktör bileşimi önermek zorunludur. Osmanlı toplumunun askerî ve reaya diye iki sınıfa ayrılmasından hareketle askerî sınıfı temsilen devlet (örgütlü emek), reaya sınıfını temsilen de emek (canlı emek), iki üretim faktörü olarak önerilebilir. Bununla birlikte üretim için gerekli olan toprak, maden, hayvan, menkul mal gibi araçlar da sermaye (birikmiş emek) başlığı altında toplanabilir. Bu makalede Osmanlı'da ikisi (emek ve devlet) "üretim aktörü", biri (sermaye) "üretim aracı" olmak üzere üç üretim faktörü olduğu öne sürülmüştür.

Anahtar Kelimeler: *Üretim Faktörleri, Emek, Sermaye, Devlet, Osmanlı.*

JEL Kodları: N10, N95

* Bu makale, Marmara Üniversitesi SBE İktisat Tarihi'nde "Klasik Dönem Osmanlı Üretim Sistemi: Alternatif Bir Yaklaşım" başlıklı doktora tezinden faydalanarak hazırlanmıştır.

* Dr., yahyaayyildizkh@gmail.com, Orcid: 0000-0003-1898-9518

RE-EVALUATION OF PRODUCTION FACTORS THROUGH THE OTTOMAN ECONOMIC SYSTEM

Abstract

The combination of factors accepted by the mainstream economic theory, consisting of labor, land, capital and entrepreneur, and their meaning, has arisen from the subjective conditions of modern period European society, that is, it does not exhibit a universal character. Therefore, in order to explain the Ottoman economic system, it is necessary to propose a new combination of factors suitable for it. Based on the division of Ottoman society into two classes as military and reaya, the state (organized labor) representing the military class and labor (living labor) representing the reaya class can be suggested as two production factors. In addition, means such as land, mines, animals, movable goods required for production can also be grouped under the heading of capital (accumulated labor). Thus, it was suggested that there were three factors of production in the Ottoman economic system, two of which (labor and state) were “actors of production” and one (capital) was “means of production”.

Keywords: *Factors of Production, Labor, Capital, State, Ottoman.*

JEL Codes: N10, N95

Giriş

Osmanlı iktisat tarihine ilişkin çalışmaların belki de en önemli sorunu, teori ile tarih arasındaki kopukluktur. Bu çalışmalarda iktisat teorisi nadiren kullanıldığı gibi, söz konusu çalışmalardan iktisat teorisine ait sonuçlar neredeyse hiç çıkarılmamıştır. Osmanlı ekonomik sistemle ilgili çift-hane, iaşecilik-gelenekçilik-fiskalizm, vergisel üretim tarzı, gaza tezi, feodalizm, Asya tipi üretim tarzı gibi kavram ve teoriler üretilmiş veya kullanılmıştır ancak bunların iktisat teorisinde bir karşılığı bulunmamaktadır. Bununla birlikte üretim faktörlerinin yanı sıra uluslararası ticaret gibi teorik konuların Osmanlı tarihindeki karşılıkları da aranmamıştır.¹

Teori ile tarih arasındaki kopukluk, sadece Osmanlı iktisat tarihi çalışmalarına ait olmayıp genel bir durumu yansıtır. Teori ile tarih arasındaki ilişki, iktisat okullarının başlıca ayırım noktalarından biridir. Bu ayırım, Alman Yeni Tarihçi Okulu'nun en önemli ismi olan Gustav von Schmoller ile Neo-Klasiklerden Carl Menger arasında 19. yüzyılda yapılan yöntem tartışmasında (methodenstreit) sergilenmiştir (Louzek, 2011: 439-463). Menger'in de içinde bulunduğu ana akım iktisat, evrensel yasalara tarihî verilerle değil akli muhakeme yoluyla ulaşır ve bu yasalarla her bir tikel olgu, tümdengelim yöntemiyle yorumlanır.² Buna karşın Tarihçi Okul ise tarihî verileri kullanır ancak buradan evrensel yasalara ulaşma peşine düşmez.³ Böylece evrensel yasalara ulaşmakta tarihî verileri kullanmayan Neoklasik Okul ile tarihî verileri kullanan ancak evrensel yasaların olmadığını iddia eden Tarihçi Okulun yaklaşımları, tarih ile teorinin birbirinden ayrışmasına yol açmıştır (Hodgson, 2002: 22; Özlem, 2012: 146).

Bu ayrışma, iktisat teorisinin geçerliliğinin evrensel düzeyde sınanmasını önlediği gibi, tarihî verilerle iktisat teorisinin zenginleşmesini de engellemiştir. Böylece iktisat bilimi, tarihsiz bir teori ile teorisiz bir tarih arasında hapsolmüştür. Hâlbuki tarihsiz teori boş, teorisiz tarih de kördür (Kant, 1993: 66).

İktisat bilimindeki bu ayrışma, iktisat teorisine ait bir konu olan “üretim faktörleri” ile “Osmanlı iktisat tarihi” örneklemini üzerinden ele alınacaktır. Böylece bir yandan ana akım iktisadın kabul ettiği üretim faktörlerinin evrensel geçerliliği sınanacak, diğer yandan Osmanlı iktisat tarihinin teoriyle ilişkisi belirlenmeye çalışılacaktır. Ancak asıl olarak Osmanlı üretim sistemini açıklamakta kullanılacak yeni bir faktör bileşimi önerilecektir.

¹ Belki de bunun bir nedeni, iktisat teorisinin modern dönemde ortaya çıkması ve modern koşulları dikkate almasıdır ancak evrensellik iddiasındaki bir bilimin “modern Avrupa” dışındaki koşulları da kapsamı gerektiği açıktır.

² Özellikle D. Ricardo ile J.S. Mill, evrenselci tutumun bariz örneklerini sunmuştur. Ancak A. Marshall'ın (2013: 24) bu konuda istisnalardan birini oluşturduğu söylenebilir. Zira kendisi, tarih ile teoriyi uzlaştırmaya çalışmış veya her ikisinin de gerekliliğini vurgulamıştır.

³ Tarihçi Okul, kendi içerisinde eski ve yeni diye ikiye ayrılır. Bilimde yasaların varlığını kabul eden ancak bunların evrensel olmadığını iddia eden Eski Tarihçi Okul, Friedrich List'in 1841 yılında yayınlanan *Das Nationale System Der Politischen Ökonomie* veya Wilhelm Roscher'in 1843 yılında yayınlanan *Grundriss* adlı eseriyle başlatılır. Buna karşın yasaların varlığını reddeden Yeni Tarihçi Okul ise Gustav von Schmoller'in öncülüğünde 1880'lerde ortaya çıkmıştır (Hodgson, 2002: 58).

1. Kullanılan Yöntemler

Bu makalede başlıca Tarihselci ve Kurumcu Okulun yöntemlerinden faydalanılmıştır. Tarihçi Okulun, empirik verilere dayanarak her toplumun tarihî gerçekliklerini dikkate alan bir yaklaşım sergilemesi, bütün toplumları tek bir kalıba sığdıran evrenselci tutum karşısında önemli bir alan açmıştır (Dilthey, 1999: 28; Weber, 2012: 103). Bu makalede mevcut üretim faktörleri bileşiminin değerlendirilmesinde ve Osmanlı üretim sisteminden hareketle yeni bir faktör bileşimi önerilmesinde tarihselci yönetime başvurulmuş, yani tarihî veya empirik verilerden hareket edilmiştir. Ancak Tarihçi Okulun bilimsel yasa karşısındaki olumsuz tutumu (Hodgson, 2002: 21) benimsenmemiştir. Bilakis empirik verilere dayanmakla birlikte daha yaygın bir düzlemde geçerli olacak faktör bileşiminin geliştirilmesi gerektiği kabul edilmiştir. Empirik verilerden hareketle tümevarım yöntemi kullanılarak zorunlu, mutlak ve kesin olan “evrensel yasalara” ulaşılamaz, ancak mümkün, görelî ve muhtemel olan “eğilim yasalarına” ulaşılabilir (Marshall, 2013: 27).

Üretim faktörlerinin yeniden tanımlanmasında Kurumcu Okul’un yaklaşımından da faydalanılmıştır. Kurumcu yaklaşıma göre bireyler, kararlarını kurumsal çerçevede içerisinde alırlar veya kurumsal yapılar bireysel kararları sınırlandırır. Kurumlar (institution) “oyunun kuralları (rule)” olarak tanımlanırken kuruluşlar (organisation) ise oyuncular olarak kabul edilmiştir (North, 2010: 10-12). Özellikle devletin bir üretim faktörü olduğu, Kurumcu Okulun birikiminden faydalanarak öne sürülmüştür. Bununla birlikte her bir üretim faktörünün içerisinde kurumsal bir boyut da olduğu kabul edilmiştir.

2. Üretim

Üretim, sadece iktisat teorisinin temel kavramı değil, aynı zamanda hayatın da etrafında döndüğü bir faaliyettir. Öyle ki üretimin, insan ile diğer canlılar arasındaki en önemli fark olduğu söylenebilir.⁴ Çünkü sadece insan üretimde bulunur ve sadece insanın çalışması emek veya işgücü olarak adlandırılır. Bu nedenle üretimi ve bunu mümkün kılan faktörleri doğru bir biçimde tespit etmek, sadece ekonomiyi değil, hayatın bütünü anlamak için de zorunludur.

Üretim, ilgili faktörlerin bir araya getirilerek insana fayda sağlayan sunulabilir mal ve hizmetlerin tüketime hazır hâle getirilme sürecini içeren toplumsal bir faaliyettir (Aren, 1990: 14).

Üretim, doğal kaynakların fiziksel ve kimyasal dönüşümüyle birlikte zaman, mekân ve sunum değişikliklerini de içerir. Sanayi üretimini merkeze alan yaklaşımlar, üretimi, sadece fiziksel ve kimyasal dönüşümle sınırlandırırken (Aren, 1990: 9-10) Marjinalist Okulla birlikte fayda kavramının merkeze alınması sonucunda hizmet sektörü de üretime dâhil edilmiştir (Hunt, 2016: 211). Böylece üretim denildiğinde hem mal hem de hizmet üretimi anlaşılmaktadır.

⁴ Bu hususta insanın, düşünme yetisi üzerinden tanımlanması akla gelebilir ancak üretmek ile düşünmek, birbirini tamamlayan ve mümkün kılan iki farklı ve simetrik faaliyettir. Üretimle birlikte insanın doğadan ayrışması, Aristo’nun tespit ettiği ve “özdeşlik, çelişmezlik ve üçüncü hâlin imkânsızlığı” (Özlem, 2004: 47) olarak adlandırılan mantığın üç temel ilkesinin doğmasına yol açmıştır. Böylece insan, kendi varlığının sadece kendisiyle özdeş veya doğadan farklı olduğunu kavramıştır. Dolayısıyla mantığın üç ilkesi, üretimin yol açtığı doğadan ayrışma veya doğaya hükmetme sayesinde ortaya çıkmıştır.

Doğal kaynakların fiziksel ve kimyasal dönüşümü, öncelikle bunlar hakkında bilgi birikimini gerektirir. Çünkü hayvan, bitki, akarsu, maden, Güneş ışığı, rüzgâr gibi doğal kaynaklar hakkında bilgi sahibi olunmadan bu kaynakların dönüştürülmesi veya kullanılması mümkün değildir. Bilgi birikiminin yanı sıra söz konusu kaynaklar üzerinde insanın hâkimiyeti de gerekir, çünkü elde edemediğin veya üzerinde hâkimiyet kuramadığın varlıklar, doğal kaynak değildir. Örneğin henüz tespit edemediğin milyarlarca ışık yılı uzaklıktaki meçhul bir yıldız, büyük bir enerji kaynağı olmasına rağmen hakkında bilgi sahibi olmadığın ve üzerinde hâkimiyet kuramadığın için bir doğal kaynak değildir.

İnsanın kendisi dışındaki varlıklar hakkında bilgi sahibi olması ve onlar üzerinde hâkimiyet kurması, insanı diğer varlıklardan ayırır. Böylece insan ile diğer canlılar arasında kategorik bir fark oluşur. Bu nedenle sadece insanın belirli bir işi yapması emek veya işgücü olarak adlandırılır. Benzeri bir işi yapan diğer canlıların, örneğin çift süren bir öküzün veya yük taşıyan bir atın enerji harcaması emek olarak adlandırılmaz. Bu nedenle hayvanların besin elde etmek veya başka bir amaçla yaptığı eylem, üretim olarak kabul edilmez. Üretim, genellikle avcılık-toplayıcılıkla başlatılır, hâlbuki bu, hayvanların besin toplama biçimidir. Etçil hayvanlar avcılıkla, otçul hayvanlar da toplayıcılıkla besinlerini temin ederler. İnsani bir faaliyet olan veya insanı diğer canlılardan ayıran üretim; tarım ve hayvancılıkla başlamıştır ve bunun tarihi de yaklaşık olarak M.Ö. 10 binli yıllardır.⁵

Üretim için insana fayda sağlayan mal ve hizmetlerin olması gerekir. Hiç kimsenin arzu etmediği bir varlığın enerji sarf edilerek elde edilmesi, üretim olmadığı gibi söz konusu varlık da bir mal değildir (Marx, 2011: 54), çünkü insana bir fayda sağlamamakta veya bir tüketim nesnesine dönüşmemektedir.

Bununla birlikte insana fayda sağlayan tüketim nesnesinin mübadele edilmesi değil, edilebilir olması yeterlidir. Örneğin bir çiftçinin piyasa için değil de kendi tüketimi için yaptığı çiftçilik, üretime girer. Mübadeleye konu olan mallara meta denir ve piyasa merkezci iktisat literatürü metaya vurgu yapar (Marx, 2011: 54), ancak mübadelenin ön plana alınması, antik Yunan kolonyalizminde olduğu gibi kapitalizmde de diğer toplumlardan kaynak aktarımını veya sömürüyü ima eder.

Bununla birlikte özellikle kamusal mal ve hizmetlerin piyasada mübadele edilebilir olması, bunların üretim olmadığı veya ekonomik bir değere sahip bulunmadığı anlamına gelmez. Bu nedenle piyasa fiyatının olmadığı kamusal mal ve hizmetleri ekonominin içine dâhil edebilmek için “mübadele edilebilir” değil “sunulabilir” olması yeterlidir. Mesela uyumak insana fayda sağlar ancak bir başkasına sunma imkânı olmadığı için uykunun ekonomik bir değeri yoktur. Fakat belediyenin yaptığı altyapı hizmeti, piyasada mübadele edilebilir olmamakla birlikte ekonomik değeri olan bir üretdir.

⁵ Kojin Karatani (2014: 35), Yerleşim Devrimi'ni merkeze alır ancak hayvanlar ile insanlar arasındaki ayırım noktası, bunun üzerinden çizilemez. Çünkü leylekler ve balıklar gibi göçmen hayvanlar olsa da karıncalar ve arılar gibi yerleşik hayata sahip hayvanlar da vardır. Hâlbuki üretim, insan ile hayvanı ayıran net bir ölçüdür, çünkü bu zamana kadar herhangi bir hayvanın tarım, hayvancılık, sanayi gibi bir üretimde bulunduğu görülmemiştir.

Üretimle ilgili bir başka konu da üretimin mekânıdır. Üretim genellikle işletmeye (latifundia, manor, plantasyon veya fabrikaya) hapsedilir, böylece üretimin toplumsal boyutu göz ardı edilir. Hâlbuki üretim, sadece işletmede değil, toplumsal hayatın bütünlüğü içerisinde gerçekleştirilen bir faaliyettir (Mann, 2013: 63-64). Devlet ve aile gibi toplumsal kurumlar, üretimi mümkün kılan unsurlardır. Öncelikle emek, işletmede değil ailede üretilir (Althusser, 2000: 19). Üretimin yapılabilmesi için gerekli olan altyapı hizmetleri ise çoğunlukla devlet tarafından yapılır. Aile ve devlet gibi toplumsal kurumların olmadığı koşullarda üretim de olmayacaktır. Öyleyse üretimi açıklamak, toplumsal kurumların veya organizasyonun analize dâhil edilmesini gerektirir.

3. Üretim Faktörleri

Üretim olgusunu daha belirgin bir biçimde açıklayabilmek için yukarıda bahsedilen niteliklerin yanı sıra üretimi mümkün kılan faktör bileşiminin de belirlenmesi gerekir. Üretim faktörlerinin belirlenmesi, üretim olgusunun tarihi süreç içerisinde nasıl geliştiğinin yanı sıra farklı toplumlardaki üretim yapısının tespiti açısından da gereklidir. Bununla birlikte üretim sonucunda elde edilen katma değer kimler arasında ve nasıl paylaşılması gerektiğinin belirlenmesi bakımından da önemlidir.

Sanayi Devrimi öncesinde temel üretim aracı topraktır ve bu nedenle pek çok isim, emekle birlikte sadece toprağı üretim faktörü olarak görmüştür. Üretim faktörlerini ele alan ve bunları emek ile toprak olarak belirleyenler arasında F. Quesnay gibi Fizyokratlar yer almaktadır. Quesnay, ticaret ve sanayi sektörlerinin toplam üretime net katkıda bulunmadığını, bu nedenle üretken olmadığını ifade ederek sadece tarımı üretken sektör olarak görmüş veya sadece toprağı üretim faktörü olarak değerlendirmiştir (Hunt, 2016: 73).

Ancak aynı durum Merkantilistler için geçerli değildir. J. Bodin, J. Colbert, T. Mun gibi Merkantilistler, dış ticaret fazlası vermeyi, toplam zenginliğe katkıda bulunan bir faaliyet olarak kabul etmişlerdir (Smith, 2011: 6). Bu yaklaşımlarıyla dış ticareti bir üretim faktörü olarak gördükleri söylenebilir. Bunun yanı sıra Merkantilistlere göre devlet, siyasi ve askerî gücünü kullanarak dış ticaret fazlası verilmesini ve böylece ülkenin zenginleşmesini sağlamalıdır (Smith, 2011: 25). Bu yönüyle Merkantilistlerin, devleti bir üretim faktörü olarak gördükleri söylenemese de vazgeçilmez bir yardımcı unsur olarak değerlendirdikleri açıktır.

Dış ticaret yerine sermayeyi -emek ile toprağın yanına- üçüncü bir üretim faktörü olarak yerleştirenler arasında ise A. Smith, D. Ricardo ve J.S. Mill gibi isimler bulunmaktadır. Ricardo, rantı ayrı bir gelir kalemi olarak görür ancak bunun, üretime yapılan katkıdan kaynaklanmadığını öne sürer. J.B. Say ise bir dördüncü üretim faktörü olarak girişimciyi önerir ve sermayenin geliri olan faiz ile girişimcinin geliri olarak kabul ettiği kârı birbirinden ayırır (Rima, 2008: 78). A. Marshall, üretim faktörü olarak emek, sermaye ve toprağı kabul eder ancak toprağın anlamını genişletir ve bunu doğal kaynaklar olarak tanımlar. Ayrıca bir dördüncü üretim faktörü olarak girişimci-yönetici anlamında organizasyondan bahseder (Marshall, 2013: 115).

Karl Marx ise üretim faktörlerini emek ve sermaye ya da daha doğrusu sadece emek olarak belirlemiştir. Marx, üretime katılan faktörleri değişen sermaye ve değişmeyen sermaye diye ikiye ayırır. Emek dışındaki üretim araçları değişmeyen sermayeyi oluşturur ve bunlar, üretim sürecinde değişmeden ürünün içinde yer alırlar. Buna karşın emek ise değişerek ürüne yansır. Ricardo'nun toprağın geliri olan rantı haksız kazanç olarak görmesi gibi Marx da değişmeyen sermayeyi, üretime net katkıda bulunmayan bir unsur olarak değerlendirir. Dolayısıyla ortaya çıkan değer, emeğin ürünüdür ve bu nedenle emeğin hakkıdır. Ancak değişmeyen sermayenin sahipleri, üretime net bir katkıda bulunmadıkları hâlde emeğin hakkı olan değere el koyarlar (Marx, 2011: 210).

Sanayi sonrası toplumun bir yansıması olarak bilgiyi, "üretim faktörü" formatında olmasa da katma değer üretiminin bir unsuru olarak görenler arasında Aleksey A. Rumyantsev (2015: 195), Daniel Bell (1999: XIV) ve Alvin Toffler (1981: 27) sayılabilir.

Çeşitli yazarlar farklı faktörleri kabul etmekle birlikte iktisatta yaygın olarak benimsenen ve emek, toprak, sermaye ve girişimciden oluşan faktör bileşimi, Avrupa'nın sınıfsal yapısının bir yansımasıdır. Bu konuda görüş belirten isimlerin önemli bir kısmı, aynı sınıfsal perspektifi korumuştur. Adam Smith, söz konusu sınıfsal durumu şöyle açıklar:

Her ülkenin toprağının ve emek gücünün yıllık ürününün tümü, ya da bir başka deyimle, bu bir yıllık ürünün tüm bedeli, doğal olarak üçe ayrılır: toprak rantı, emek ücretleri ve sermaye kârı. Bunlar, rantla geçinen, ücretle geçinen, kârla geçinen üç ayrı sınıfın gelirini oluşturur. Bunlar her uygar toplumun üç büyük, özgün ve köklü sınıfı olup, tüm diğer sınıfların geliri eninde sonunda bunların gelirinden gelmektedir (Smith, 1997: 211).

Adam Smith'in bahsettiği rantla, ücretle ve kârla geçinen üç sınıf; aristokrasi, proletarya ve burjuvazi olarak bilinmektedir. Ancak bu üç sınıf, diğer toplumlarda görülmediği gibi Avrupa tarihinde de sadece modern dönemle sınırlı bir geçerliliğe sahiptir. Örneğin ücretle geçinen proletarya sınıfına feodal dönemde rastlanmaz, çünkü feodal dönemin serfleri, ücretli işçi değildir. Aynı şekilde feodal sistemde toprak sahibi aristokrasi vardır ve kârla geçinen burjuvazi sınıfına da rastlanmaz. Toprak sahibi aristokrasi ise Sanayi Devrimi'yle birlikte ortadan kalkmaya yüz tutmuş ve bugün için bir sınıf olmaktan çıkmıştır.

Buna karşın Osmanlı'nın klasik döneminde toplumun yaklaşık yüzde altmışı çiftçi, yüzde yirmisi göçebe çoban, yüzde yirmisi de esnaf, zanaatkâr, tüccar, memurdan oluşmaktadır.⁶ Osmanlı'da nüfusun önemli bir kısmının kendi hesabına çalışan çiftçi, çoban, esnaf, zanaatkâr ve tüccardan meydana gelmesi, Avrupa'daki sınıfsal yapıdan köklü bir biçimde ayrışmasına ve dolayısıyla üretim faktörlerinin de farklılaşmasına yol açmıştır. Osmanlı'da sınıfsal anlamda ne bağımlı serf, ne ücretli emek, ne mülk sahibi aristokrat ve burjuva bulunmaktadır.

⁶ Bu sınıflar içerisinde ücret karşılığı çalışanlar da bulunmaktadır ancak bunların oranı hakkında net bir sayı vermek mümkün görünmemektedir.

Öyleyse Adam Smith'in üretim faktörlerini 18. yüzyıl İngiliz toplumundan hareketle belirlemesi, evrensel bir nitelik taşımaz. Bu nedenle üretim faktörlerinin belirlenmesinde İngiliz toplumu kadar örneğin Osmanlı toplumu da dikkate alınabilir ve hatta alınmalıdır. Burada Osmanlı'ya ilişkin verilerden hareketle yeni bir üretim faktörleri bileşimi önerilecektir.

3.1. Emek ve Girişimci

Temel üretim faktörü emektir ve diğer faktörler emeğin bir sonucu veya türevidir. Diğer faktörler, emek olmadan var olamaz ve bu nedenle bir anlamda emeğe indirgenebilirler. İşgücü olarak da adlandırılan emek, nihayetinde tüketim malları üretmek için insanın zihin ve beden gücüyle ortaya koyduğu çalışmadır. Emeğin geliri ise ücret olarak adlandırılır (Aren, 1990: 15-16).

Emeğin ne olduğunun kavranabilmesi için insan dışındaki diğer canlıların ortaya koyduğu çalışmadan ayırt edilmesi gerekir. Nihayetinde hayvanlar da beden gücüyle ve ayrıca insanınki düzeyinde olmasa da bir beyin/zihin gücüyle çalışma ortaya koyarlar. Ancak emek veya işgücü denildiğinde çobanlık yapan bir köpeğin, çift süren bir öküzün, yük taşıyan bir atın veya bal yapan bir arının çalışması kastedilmez, hâlbuki insana faydalı ürünler sağlayan bu hayvanlar da bedensel bir enerji harcarlar ve az çok beyinsel/zihinsel bir muhakeme yaparlar. İşte bu noktada insanın çalışmasını hayvanın çalışmasından veya insanı hayvandan ayıran ölçünün belirlenmesi gerekir.⁷ Bu ise insanlık bilinci veya insanın dünyayı kavraması ve yorumlamasıdır ki bu yeti, "dünya görüşü" olarak adlandırılabilir. Dünya görüşü ise mitoloji, felsefe, din, ideoloji gibi insanın dünyayı yorumlama sistemlerinin hepsini içerir. Bu nedenle emek, sadece beden gücü ve zihnin pratik kullanımıyla tanımlanamaz, çünkü o zaman hayvanların çalışmasından ayırt edilemez. Dolayısıyla emek; beden ve zihnin -pratik değil- teorik kullanımını, yani dünya görüşünü içerir. Dünya görüşü ise dünyayı anlamaya yönelik geliştirilmiş yorumlar veya kurallar sistematiğidir. Bu ise D. North tarafından "kurum" olarak adlandırılan olgudur. Böylece emek, somut açıdan insan bedeninden oluşurken soyut olarak dünya görüşünden meydana gelir. Bir başka ifadeyle beden olmadan emekten bahsedilemeyeceği gibi dünya görüşü olmadan da emeği, hayvanların çalışmasından ayırt etmek mümkün değildir.

Üretim faktörlerinin belirlenmesi, Avrupa'nın sınıfsal yapısının bir ürünü olduğu için emek ile proletarya sınıfı kastedilmiş ve sadece "sabit ücretli emek"le sınırlandırılmıştır. Hâlbuki böylesi bir sınırlandırma, emek olgusunun bütünüyle kavranmasını önler. Çünkü Sanayi Devrimi öncesinde çiftçi, göçebe çoban, esnaf ve sanatkarlar gibi ağırlıkla emeğiyle geçinen ancak sabit ücretli olmayan geniş bir kitle vardır. Bununla birlikte sermayesini kullanmakla birlikte emeğini de işin içine katan ve sınıfsal perspektif dolayısıyla buradaki emeği göz ardı edilen girişimciler de bulunmaktadır.

⁷ İnsanı hayvandan ayıran ölçünün alet yapmak olduğu iddia edilmiştir ancak başka hayvanların da alet veya araç yaptıkları bilinmektedir. Kuşlar, pek çok dal parçasını bir araya getirerek yaşayabilecekleri yuvalar yaptıkları gibi arılar da bal yapmadan önce petek yapmaktadır. Şempanzelerin ise avlanmak amacıyla ilkel aletler yaptıkları bilinmektedir. Alet yapımında insanlar ile hayvanlar arasındaki farkın nitelik değil nicelik düzeyinde olduğunu ortaya koyan araştırmalar yapılmıştır (Kottak, 2002: 156).

İktisatta girişimcilik teorisinin geliştirilmesine önemli katkılarda bulunan Cantillon (2010: 74), Say (Rima, 2008: 7) ve Schumpeter (1939: 100) gibi isimler, girişimciyi risk üstlenme, organizatörlük ve yenilik yapma nitelikleriyle tanımlamışlardır. Bu nitelikler ise sadece emeğe aittir ve bu nedenle aslında farklı bir emek türünü tanımlamaktadır. Girişimci, aynı bir üretim faktörü değil; çiftçi, esnaf ve sanatkârlar gibi emek türlerinden biridir. Girişimci emeğin geliri, “değişken ücret” olarak adlandırılabilir ve standart emeğin geliri olan “sabit ücret”ten ayırt edilebilir. Girişimcilerin geliri olarak adlandırılan kârın bir kısmı aslında girişimci emeğin değişken ücreti iken diğer bir kısmı da sermayenin faizidir. Bu noktada Say’ın kâr ile faizi birbirinden ayırması oldukça isabetlidir ancak kâr, farklı bir faktör geliri değil, girişimci emeğin değişken ücretidir. İktisadi girişimlerde elde edilen ve kâr olarak adlandırılan gelirin, farklı fonksiyonların karşılığı olduğuna dikkat çeken Samuelson, kârın içerisinde girişimciliğin veya yeniliğin mükâfatu, riskin karşılığı ve sermaye kazancı olduğunu belirtir (Samuelson ve Nordhaus, 2010: 295-297).

Emek sadece sabit ücretli işçilik olarak tanımlanırsa ağırlıklı emeğiyle çalışan çiftçi, göçebe çoban, esnaf ve sanatkârlar dışarıda bırakıldığı gibi girişimcinin emeği de göz ardı edilir. Üstelik iktisadi girişimlerin hepsinde girişimci bulunmayabilmektedir ki bu durum, girişimcinin genelgeçer bir kategori olmasını ortadan kaldırmaktadır. Bugün kamu mülkiyetindeki şirketlerde, iktisat teorisinin kabul ettiği anlamda, kâr elde eden girişimci bulunmamaktadır. Bu şirketlerin mülkiyeti kamuya ait olduğu için girişimcinin kamu veya devlet olduğunu öne sürmek, girişimci tanımına uymayacaktır. İlgili şirketlerin Yönetim Kurulu başkanı veya genel müdürü de nihayetinde ücretli çalışandır ve bunlar da kâr elde eden klasik bir girişimci olarak vasıflandırılmaz.⁸

Özellikle Schumpeter tarafından dile getirilen girişimcinin ayırt edici niteliği olan yenilikler, artık büyük ölçüde, mülk sahibi girişimci tarafından değil, şirketlerin Ar-Ge birimlerinde çalışan ücretli personel tarafından geliştirilmektedir (Schumpeter, 2003: 134). Organizatörlük ve yenilikçilik gibi girişimcinin fonksiyonlarını ücretli çalışanların üstlenmesi, kâr elde eden klasik girişimci modelini ortadan kaldırmakta veya girişimcinin emek türlerinden biri olduğunu göstermektedir. Ancak klasik girişimcinin üstlendiği risk, ağırlıklı sermaye sahibinin üstünde kalmaktadır. Böylece kâr olarak adlandırılan iktisadi girişimin elde ettiği kazanç içerisinde girişimci emeğin değişken ücreti, sermayenin faizi ve yine sermayenin risk primi bulunmaktadır.

Üretim faktörlerinin belirlenmesinde sadece modern dönem İngiliz veya Batı toplumunu ölçü almak yerine Osmanlı toplumuna da bakılabilir. Eğer sınıfsal⁹ açıdan değerlendirilecek olursa Osmanlı’da askerî ve reaya olmak üzere iki sınıf vardır (Itzkowitz, 1989: 66-67). Askerî sınıf, kamu hizmeti gören ve bu nedenle kamu gelirinden pay alan kimselerdir. Buna karşın reaya ise kamu hizmeti alan ve bunun için vergi ödeyen kitledir (Tabakoğlu, 2017: 230). Osmanlı’daki iki sınıftan biri olan reaya, emeği temsil eder. Ancak toplum içerisinde

⁸ Modern dönemde bürokrasinin ön plana çıkması hususunda Weber’e (2018: 373) bakılabilir. Bürokrasi veya merkezi devletin güç kazanması, sermaye sınıfıyla birlikte girişimci sınıfın da gerilemesi anlamına gelmektedir.

⁹ Osmanlı ile Avrupa arasındaki sınıfsal karakterin farklılığına değinmek gerekir. Osmanlı’daki sınıfsal yapı meslek temelli iken Avrupa’da mülk sahipliğinden kaynaklanır. Avrupa’daki sınıflar, mülk sahipleri (patrici, senyör, kapitalist) ve mülkten yoksun bırakılanlar (proletarya) veya mülk hâline getirilenler (köle ve serf) olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlı’da ise mülkün kullanımı mesleki temeldeki askerî ve reaya sınıfları arasında rakabe ve intifa olarak paylaştırılmıştır. Askerî sıfatı, mülk sahipliğini değil yapılan görevi ifade etmektedir.

çiftçi, çoban, esnaf, sanatkâr, tüccar ve toprak sahiplerinin olması, emekten ayrı bir sınıfın olduğu anlamına gelmez. Nitekim klasik dönem Osmanlı toplumunda bir sermaye sahipleri sınıfının olmadığı bilinmektedir. Ayrı bir sınıf oluşumundan bahsedebilmek için değişken ücret gelirin sahip olanların genel emek kitlesinden ayrı bir toplumsal güç odağı hâline gelmeleri ve hatta sahip oldukları bu güç dolayısıyla emek ve iktidar üzerinde otorite kurabilmeleri gerekir. Klasik dönem sonrasında, 17. ve 18. yüzyıllarda, timar sisteminin ortadan kalkıp yerine iltizam ve malikâne sistemlerinin ikame edildiği dönemlerde mültezim ve ayanların ön plana çıktığı bilinmektedir (McGowan, 2009: 759). Ancak bu dönemde bile ayanlar, emeğin kontrolünü ele geçiremedikleri gibi iktidar üzerinde de belirgin bir güç elde edememişlerdir (Keyder, 1998: 10). Dolayısıyla Osmanlı'da reaya içerisinde yer alanların hepsi, sabit veya değişken ücretli de olsa emek başlığı altında değerlendirilebilir (Aren, 1990: 16; Tabakoğlu, 2016: 67-68).

3.2. Sermaye ve Toprak

Sermaye, üretim için gerekli olan ve emek dışındaki somut ve soyut araçların tümü olarak tanımlanabilir (Aren, 1990: 15). Bunun içine tarım arazisi, bina, makine, menkul mal, patent gibi her türlü araç girer. Tarımsal üretim için arazi, sınai üretim için makine, ticari üretim için menkul mal, hizmet üretimi için patent, farklı sektörlerdeki sermayeyi oluşturur. Sermaye nihayetinde emeğin bir ürünüdür ve bu nedenle sermayeyi A. Smith “dolaylı emek”, D. Ricardo (2015: 370) “birikmiş emek” ve K. Marx (2011: 230) da “ölü emek” olarak adlandırmıştır.

Sermaye, Marx'ın (2011: 677) özel yorumuyla sadece kapitalizmle veya sanayi üretimiyle ilişkilendirilmiş ve köleci ile feodal ekonomik sistemlerde sermayeye yer verilmemiştir.¹⁰ Ancak sermaye kavramına daha kapsayıcı bir anlam yüklenebilir veya sınıfsal değil de fonksiyonel bir tanım yapılabilir.

Sermaye, üretim için gerekli bütün araçlar olarak tanımlandığında toprağın ayrı bir üretim faktörü olmadığı ortaya çıkar. Nitekim John Bates Clark (2007: 159), toprağın ayrı bir üretim faktörü olarak kabul edilmesinin 19. yüzyıl Avrupa'sının sınıfsal yapısından kaynaklandığını ve bu öznel koşullar olmasaydı sermaye başlığı altında değerlendirilmiş olacağını belirtir. Modern ekonomide edindiği yerin her geçen gün azalması nedeniyle toprağın yerine “doğal kaynaklar” kullanılmaya başlanmıştır (Marshall, 2013: 115), ancak doğal kaynaklar, toprağın işaret ettiği sınıfsal anlama sahip olmadığı gibi genellikle özel mülkiyet konusu bile değildir. Toprağın yanı sıra petrol, doğalgaz, altın, demir, orman, akarsu gibi doğal kaynaklar bugünkü dünyada ağırlıklı devletin mülkiyetindedir ve bunların gelirleri kamu bütçesi içerisinde yer alır.

¹⁰ Aslında genelgeçer “sermaye” kavramı ile Marx'ın inceleme ve eleştiri konusu yaptığı ve kapitalist sömürü sisteminin temel unsuru olarak gördüğü “kapital”i birbirinden ayırmak gerekir. Marx'ın (2015: 592) sermayenin “Nuh Nebi'den kalma biçimleri” ile kapitalist sistemdeki görünümü arasında ayırım yapmasından hareketle Anievas-Nişancıoğlu (2020: 242), bu ayırımı daha da belirginleştirir: “...sermaye” ile “kapitalizm” arasında bir ayırım yapılmalıdır. Sermaye -gördüğümüz gibi- sermaye ile ücretli emek arasındaki ilişkiyle tanımlanan toplumsal bir ilişkiye, kapitalizmse, sermaye ilişkisinin sistematik yeniden üretimi etrafında şekillenen, ama bizatihi sermaye ilişkisine ne tarihsel ne de mantuksal olarak indirgenebilir olmayan toplumsal ilişkilerin daha geniş bir konfigürasyonuna (ya da bütünlüğüne) atıfta bulunur.”

“Bir sınıfın sahip olduğu mülk” olarak tanımlamak yerine “fonksiyonel” olarak analiz edildiğinde sermayenin içerisinde -diğer bir faktör olan emek hariç- doğal kaynaklar ile teknoloji den oluşan iki unsur olduğu görülür. Toprak, doğal bir kaynaktır ancak insanın toprağı işleme bilgisiyle birleştiğinde tarım arazisi veya sermaye hâline gelir. Demir madeni doğal kaynaktır ancak insanın teknolojik bilgisiyle birleştiğinde makineye, yani sermayeye dönüşür. Dolayısıyla sermaye, somut (doğal kaynaklar) ve soyut (teknoloji) unsurların birleşiminden meydana gelir.

Son dönemdeki ana akım iktisat literatürü hem doğal kaynakları hem de teknoloji veya bilgiyi ayrı üretim faktörleri olarak görür, ancak bu ikisinden biri olmadığında diğeri işlevsiz kalır. Toprak, tarım teknolojisine sahip olunmadığında, bir üretim faktörü değil değersiz bir varlık hâline gelir. Tarım Devrimi’nden önce toprak bir üretim faktörü değildi, çünkü toprağı işleme teknolojisi henüz geliştirilmemiştir. Eğer toprak yoksa tarım teknolojisi de değersizleşir. Dünya dışındaki gezegenlerde tarım yapılacak bir toprak olmadığı için mevcut tarım teknolojisi işe yaramamakta veya üretimin bir unsuru olamamaktadır. Emegın insan bedeni ile dünya görüşünden oluşması gibi sermaye de doğal kaynaklar ile teknolojinin birleşmesinden meydana gelir ki bu ikisi, ayrı ayrı değil ancak birlikte bir üretim faktörü olabilmektedir.

Dünya görüşü gibi teknoloji de bütünüyle soyuttur ve insan düşüncesinin bir ürünüdür. Madenleri makineye çeviren, insanın madenler hakkındaki gözlemi, tecrübesi, bilgi birikimi sonucunda elde ettiği teknolojidir. Doğadaki hiçbir maden kendi kendine makineye dönüşmez veya makineleri ağaçtan toplamayız. İktisat teorisi, ağırlıkla “teknoloji övgüsü”yle sınırlı kalmıştır (Gürkan, 2007: 262). Öyle ki akademik unvanı veya uzmanlığı olmayan herhangi biri, elinin altındaki cep telefonuna, bilgisayara veya otomobile baktığında teknolojinin önemini anlamaktadır, ancak teknolojiyi bilimsel düzeyde açıklayacak olan, bütün bir ekonomik sistem içerisindeki konumu ve bu sistem içerisindeki diğer unsurlarla olan karşılıklı ilişkisidir.

Bu hususta Marksist öğretilerde daha sistematik bir yorum görülür. Bilindiğı gibi üretim güçleri, emek ile üretim araçlarının birleşiminden meydana gelir ve üretim araçları, mevcut teknoloji düzeyine işaret eder (Divitçioğlu, 2010: 104). Bu anlamda teknoloji, sisteme asli bir unsur olarak dâhil edilir. Ancak bu yaklaşımda teknoloji, maddenin (doğal kaynağın) bir niteliğı olarak değerlendirilir ve maddeye bağımlı bir konuma düşürülür. Hâlbuki teknoloji, maddenin bir niteliğı olmadan önce insan düşüncesinde varlık kazanır ve daha sonra maddeyle birleşir. Bu anlamda madde, teknoloji tarafından biçimlendirilir ve bu biçime göre işlev kazanır. Madde-teknoloji ilişkisinde dominant olan, görünürlük açısından madde olabilir ancak işlevsellik yönüyle teknolojidir. Dolayısıyla teknoloji, üretim araçlarının sadece işaret etmesiyle açıklanamayacak kadar önemli ve özerk bir varlığa sahiptir.

Üretim yapmak için emegın kullandığı araçların hepsi sermayeyi oluşturur. Osmanlı klasik döneminde temel üretim aracı topraktır ve bu, sermayenin asıl kısmını oluşturmuştur. Bununla birlikte ticari ve sınai sermaye de bulunmaktadır. Sermayenin büyük kısmını oluşturan toprak, tımar sisteminin uygulandığı Anadolu ve Balkanlarda iktidar ile emek arasında paylaştırılmıştır. Sermayenin (tımar sisteminde tahıl ekimi yapılan arazinin) üst mülkiyetine (rakabe) devlet sahipken kullanım hakkı (intifa) emeğe aittir (İnalçık, 2003: 153). Osmanlı’da sermayenin bu paylaşımı, ayrı bir sermaye sahipleri sınıfının oluşumunu

önlemiştir. Bununla birlikte Nil ve Mezopotamya havzalarında sulamalı tarım yapılır ve bu bölgelerde ağırlıkla özel mülkiyet geçerlidir. Özel mülkiyetin yaygın olduğu coğrafyalarda bile feodal yapılar oluşmamış, toprak sahipleri ayrı bir sınıf hâline gelmemiştir. Dolayısıyla Avrupa'daki kölecî, feodal ve kapitalist sömürü sistemlerinden farklı olarak Osmanlı'da sermaye, bir üretim faktörü olmakla birlikte "üretim aktörü" hâline gelmemiş, sadece "üretim aracı" olarak kalmıştır.

3.3. İktidar veya Devlet

Üretimin toplumsal bir faaliyet olduğu genellikle kabul edilmesine rağmen söz konusu toplumsallık tüm kapsamıyla değerlendirilmez ve üretim sadece işletmeye (çiftlik, atölye, latifundia, manor, fabrika) hapsedilir. Hâlbuki üretimin asli unsuru olan emeğin kendini yeniden üretimi, işletmede değil, sosyal bir kurum olan ailede gerçekleşir (Althusser, 2000: 19). Aynı şekilde üretimin yapılabilmesi için güvenliğin sağlanması, hukuk düzeninin oluşturulması ve altyapı hizmetlerinin sunulması gerekir (Samuelson ve Nordhaus, 2010: 37; Smith, 2011: 289). Devletin fonksiyonlarını ifade eden bu faaliyetler, üretimin ön koşulu olduğu gibi devamlılığının da zorunlu bir şartıdır. Bu hizmetler görülmediğinde üretim ya yapılamaz ya da mevcut düzeyinde gerçekleştirilemez. Eğer bir ülkede dış güvenlik veya iç asayiş sağlanmadıysa üretim yapmak mümkün olmayacaktır. İşçi ile işveren arasındaki ilişkileri düzenleyen bir iş hukuku oluşturulmadıysa çıkacak anlaşmazlıklar, üretimi sekteye uğratacaktır. Bir işletmeye yol götürülmediyse, elektrik ve su tesisatı çekilmediyse, iletişim altyapısı kurulmadıysa ya üretim yapılamayacak ya da üretilen mallar piyasaya sunulamayacaktır. Eğer devlet olmadan üretim yapılamıyorsa veya mevcut düzeyinde gerçekleştirilemiyorsa o zaman devlet bir üretim faktörüdür. Bir devletin gerçekleştirdiği asli faaliyetler (güvenlik-hukuk-altyapı), üretimin ön ve devamlılık koşuludur ve bu anlamda "sosyal üretim" olarak adlandırılabilir. Nihayetinde devlet denilen kurum, toplumun örgütlenmiş hâlidir veya "örgütlü emek"tir.

Bugün itibarıyla özellikle gelişmiş ülkelerde devletin GSMH'dan aldığı pay, yüzde ellilere yaklaşmış durumdadır. Bir üretim faktörü olarak devleti dikkate almayan bir iktisat teorisi, ekonominin bütününe açıklamakta yetersiz kalacaktır. Ayrıca herhangi bir ürün fiyatının içerisinde doğrudan vergilerin yanı sıra KDV ve ÖTV gibi dolaylı vergiler de bulunmaktadır ve vergi ne ücret ne faiz ne rant ne de kârdır. Dolayısıyla herhangi bir faktörün değil, sadece devletin payıdır. Bu nedenle devleti dikkate almayan teoriler, en temel ekonomik kavramlardan biri olan fiyat olgusunu bile açıklamakta yetersiz kalmaktadır.

Devletin varlığı için ülke ve nüfus gibi somut unsurların yanı sıra egemenlik (Heywood, 2012: 35) de gerekir ki bu sonuncusu, belirli bir kurallar düzenini, yani hukukun varlığını ifade eder. Egemenlik bir irade beyanıdır ve bu beyan, şifahi veya yazılı yasalarla kendini gösterir. Yasalar veya hukuk düzeni de nihayetinde soyut varlıklardır, yani bunların somut karşılıkları bulunmaz. Hukuk, devlet adlı kurumun soyut tarafıdır ve Kurumcu Okul'un gündeme getirdiği kurallara karşılık gelir. Kurumların (devletin) varlığı için kurallar (hukuk) gerektiği gibi kuralların uygulanabilmesi için de kurumların örgütlü gücü gerekir. Kısaca devlet denilen üretim faktörünün somut boyutunda ülke (belirli bir coğrafya) ve bu ülkede yaşayan nüfus bulunurken soyut kısmında ise hukuk yer alır. Bir üretim faktörü olarak devlet, ülke-nüfus ile hukukun birleşiminden meydana gelir.

Devletin ekonomideki rolü, merkantilist düşüncede oldukça önemli bir yer tutarken klasik¹¹ ve Neo-Klasik¹² iktisatta ağırlıkla göz ardı edilmiş ve nihayetinde Keynesyen iktisat tarafından tekrar gündeme alınmıştır (Keynes, 2010: 319). Ancak devlete önemli bir yer veren merkantilist ve Keynesyen okullar da bu kurumu bir üretim faktörü olarak tanımlamamıştır. Ayrıca Anayasal İktisat ve Kurumcu İktisat gibi okulların yanı sıra maliye disiplini, devleti daha fazla gündeme getirmekle birlikte bir üretim faktörü olarak değil, piyasaya gerektiğinde müdahale etmesi gereken mali bir aktör (Samuelson ve Nordhaus, 2010: 37) veya belirli iktisat politikasını uygulayan siyasi bir figür olarak değerlendirmiştir.

Ancak devletin iktisat tarafından göz ardı edilmesinin temel nedeni hem liberal hem de Marksist okulun devleti, ekonomi dışı bir aktör olarak kabul etmesidir. Liberal yaklaşım, serbest piyasa varsayımına dayanarak ekonomiyi piyasaya indirgemekte ve bu nedenle kamu hizmetlerinin piyasada alınıp satılmaması veya fiyata konu olmaması dolayısıyla kamusal üretimi ve bu üretimin elde ettiği geliri analiz dışı bırakmaktadır. Devletin elde ettiği gelir olan vergi, diğer faktör gelirlerinin hesabına yazılmaktadır. Marksist yaklaşım ise üretimi fabrikaya hapsedmesi nedeniyle devletin yaptığı üretimi göz ardı etmektedir. Üstelik devlet, maddi altyapı tarafından belirlenen, dolayısıyla edilgen bir üst yapı kurumudur.

Bu yaklaşımlara rağmen Manuela Mosca (2018: 4), iktidarın iktisadi analizlerde yer almayışının yol açtığı memnuniyetsizliğin 21. yüzyılda da devam ettiğini belirtir. Michael Mann (2013: 1), liberal kapitalistlerden Marksist sosyalistlere kadar farklı ekonomik okulların devleti yok saymasını eleştirir ve “Yeni, disiplinler arası ve bütünleşmiş -devletleri ve savaşları ihmal etmeyen- bir modern toplumlar kuramına ihtiyacımız” olduğundan bahseder. K. Galbraith (2004: 16) ise iktidarın veya devletin ekonomik analizlere asli bir unsur olarak dâhil edilmesini önermekte ve şimdiye kadar bunun yapılmayışını vahim bir eksiklik olarak görmektedir.

Devletin bir üretim faktörü olduğu, aslında bir şekilde fark edilebilen bir durumdur. Örneğin Wallerstein (2007: 65), aynı olgudan “üretim maliyetleri” diye bahseder ve bunları “personel, girdi ve vergilendirme” olarak ifade eder. Bu üç üretim maliyeti yerine bu makalede “emek, sermaye ve devlet” olarak üç üretim faktörü önerilmektedir.

Devlet, yaptığı hizmetlerin yanı sıra gerek uyguladığı hukuk sistemiyle gerekse çeşitli teşvikleri içeren politikalarla ekonominin vazgeçilmez bir unsurudur. Charles Tilly (2001: 170), devletin temel fonksiyonları arasında üretim ve dağıtımını da görür. Tilly’ye göre devlet, vatandaşları arasında mal ve hizmetlerin üretimini ve dolaşımını yönlendirmek ve denetlemekle birlikte elde edilen ürünlerin bireyler arasındaki dağıtımına da müdahale etmektedir. Zaten bir hükümette yer alan bakanlıklara bakıldığında devletin ekonomideki yeri daha iyi anlaşılır. Hazine ve Maliye, Tarım ve Orman, Sanayi ve Teknoloji, Çalışma ve Sosyal Güvenlik, Enerji ve Tabii Kaynaklar, Ticaret, Turizm, Ulaştırma ve Altyapı Bakan-

¹¹ Modern iktisadın kurucusu olarak kabul edilen Adam Smith (2011: 13), devleti bütünüyle yok saymaz. Her ne kadar piyasanın görünmez eline vurgu yapsa da “bilim dalı olarak siyasal iktisat ... Hem halkı hem de hükümdarı zenginleştirmek amacı taşır” diyerek devletin ekonomideki rolüne atıfta bulunur.

¹² Neo-Klasik okulun kurucusu olarak görülen Alfred Marshall (2013: 115), “organizasyon”un bir üretim faktörü olduğuna dikkat çeker ancak buradaki yaklaşımı ağırlıkla şirket organizasyonu ile sınırlıdır ve daha çok girişimciliği kastetmektedir. Bununla birlikte söz konusu organizasyonlar içinde devleti de zikretmesi dikkate değerdir. Ancak sadece cümle arasında bahsedip geçmekle yetinmiş, devlet kurumu üzerinde daha belirgin ve ayrıntılı durmamıştır.

lıkları, Türkiye'deki toplam bakanlıkların yarısını oluşturmaktadır. Bu durum, devletin, siyasi bir kurum olmasının yanı sıra aynı zamanda ekonomik bir kurum olduğunu da gösterir ve devletin ekonomik rolü, siyasi rolünden daha önemsiz değildir. Üstelik devletin siyasi, askerî, sosyal ve kültürel faaliyetleri de nihayetinde vergi gelirleriyle sağlanan bir bütçeyle yapılabilmektedir.

Kamu hizmetleri, zorunlu ve bölünemez nitelikte olması nedeniyle, piyasa konusu olmadığı gibi bir fiyata da sahip değildir. Örneğin güvenlik veya altyapı hizmeti, bireylerin isteyip istememesine bakılmaksızın zorunlu olarak sunulur ve aynı zamanda bölünemez niteliktedir. Marjinalist yaklaşıma göre faktör gelirleri, her bir faktörün piyasadaki marjinal biriminin geliriyle belirlenir. Ancak Marjinalist yaklaşım, değişken maliyetlerde kullanışlı olduğu hâlde sabit maliyetlerde bütünüyle aynı sonucu vermemektedir. Bununla birlikte üretim maliyetlerinin her birimi, toplam ürüne doğrudan katkıda bulunmamaktadır. Örneğin bir fabrikadaki güvenlik elemanı, temizlikçi veya gece bekçisinin çalışması, çıktıyla doğrudan ilişkili değildir ve bu maliyetlerin marjinal biriminin sağladığı gelirden ve dolayısıyla piyasa fiyatından söz edilemez. Sabit maliyetler, makine ve işyeri binası gibi kısa dönemde değiştirilemeyen varlıklardır ancak piyasa fiyatının oluşmadığı yardımcı hizmetler de sabit maliyetlerle aynı karakterdedir. Sabit maliyetlerin kısa dönemde marjinal biriminin geliri belirlenemezken yardımcı hizmetler kategorik olarak marjinal gelire sahip değildir. İşte devletin yaptığı hizmetler de yardımcı hizmetlerle aynı kategoridedir ve marjinal gelire sahip olmaması nedeniyle piyasa fiyatının oluşmaması, söz konusu hizmetleri ekonomik değeri olmayan bir faaliyet yapmaz.

Ana akım iktisat teorisi, ekonomik değeri piyasa fiyatına indirgemekte ve piyasada fiyatı belirlenemeyen değerleri ekonomi dışına itmektedir. Oysaki üretim kavramını tanımlarken "sunulabilir"likten bahsedilmişti. Devletin yaptığı bazı mal ve hizmet üretimi mübadeleye konu olmayabilir veya bunların piyasa fiyatı oluşmayabilir ama ekonomik bir değeri vardır ve bu nedenle devlet, üretici bir aktördür.

Ekonominin devleti dışlamasının bir nedeni, 19. yüzyılda bilimin uzmanlaşma amacıyla alt türlere ayrışması ve bunun sonucunda devletin siyaset bilimine terk edilmesidir. Hâlbuki 19. yüzyıla kadar ekonomi, politik bir konu olarak ele alınırdı. Bu nedenle ekonomi (Economics) olarak kullanılmadan önce söz konusu bilimin adı "politik ekonomi (Political Economy)"ydi. Bu kavramın kökeni ise Aristo'ya kadar uzanır. Aristo'nun bilimleri sınıflandırmasına göre ailenin davranışlarını veya ev idaresini ekonomi ele alırken toplumun yaşayışıyla politik ekonomi ilgilenirdi (Fındıkoğlu, 1946: 11). Dolayısıyla ekonomi, doğal olarak politik bir konuydu. Bilimin alt türlere ayrışarak uzmanlaşması, gerekli ve faydalı olmakla birlikte, bir bütün olan hayatı kompartümanlara ayırması da olumsuz bir yan etkidir.

Devletin dışlanması bir başka nedeni de komün toplum anlayışıdır. Bu yaklaşıma göre insanlığın ilk döneminde devlet, aile, din, mülkiyet, kölelik gibi kurumlar yoktu ve insanlar tam bir özgürlüğe sahipti. Zamanla ortaya çıkan söz konusu kurumlar, insanın özgürlüğünü ortadan kaldırdı. Ancak bu yaklaşımda özgürlükle özdeşleştirilen dönem, üretim veya insanlık öncesine aittir. Bu dönemdeki avcı-toplayıcılar, Engels (2003: 34) ve Durkheim gibi isimler tarafından da sürü (horde) olarak adlandırılır. Söz konusu kurumlar, birtakım olumsuzluklarına rağmen insan toplumlarına aittir ve sadece avcı-toplayıcı sürülerde değil, diğer hayvan sürülerinde de bu kurumlara rastlanmaz. Bu nedenle devletin olmadığı üretim öncesi dönem, insanlığın yanı sıra insani bir faaliyet olan üretim için de ölçü olamaz.

Batı merkezci iktisat teorisinin devleti bir üretim faktörü olarak görmemesinin temel bir nedeni de Batı'daki iktidarın toplumu köleleştirmesidir. Batı toplumunun antik dönemde şahsi köleliğe, feodal dönemde serfliğe veya toprak köleliğine, kapitalizmin ilk döneminde ise piyasa köleliğine mahkûm olması, Batı'da haklı bir iktidar veya devlet karşıtlığını doğurmuş ve hem liberal hem de sosyalist düşünce okulları devlet karşıtı bir pozisyon belirlemiştir. Bunun sonucunda devletsiz toplum ütopyaları Batı'da yaygın bir kabul görmüştür. Buna karşın Merkez ve Doğu'da toplumun büyük bir kısmı, tarih boyunca özgür olarak yaşamış ve devlet ile toplum arasında güvenlik-vergi karşılıklılığına dayalı bir ilişki geliştirmiştir. Dikey karşılıklılığın¹³ bir tarafı olan devlet, fonksiyonlarını bütünüyle ifa ettiğinde toplum özgür ve müreffeh yaşamış, kendinden beklenen rolü oynayamadığında ise insani felaketlerde büyük bir artış görülmüştür. Bu nedenle Merkez ve Doğu¹⁴ toplumlarında devletin daha olumlu bir anlamı vardır.

Devletin olumsuzlanmasının psikolojik nedeni veya bilinçaltı faktörü ise ilgili toplumların teolojik yaklaşımlarında yer almaktadır. Hristiyan teolojisinin, Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesinde olduğu gibi, Roma İmparatorluğu'nun baskısı altında gelişmesinin (Wood, 2013: 163) yanı sıra Yahudi tecrübesinin tarihin büyük bir kısmında devletten yoksun olması, devlet karşıtı yaklaşımları beslemiştir. Buna karşın Hz. Muhammed'in devlet başkanı olmasına ek olarak ilk dört halifenin İslam'da en önemli kişiler olarak kabul edilmesi, İslam toplumlarında devletin olumlu bir anlama sahip olmasına yol açmıştır.

Bütün bu gerekçelerle devlet veya örgütlü emek, bir üretim faktörü olarak tanımlanabilir. Zaten Osmanlı çalışmalarını yapan araştırmacılar, bu gerçeğe karşı karşıya kalmış ve bu durumu bir şekilde ifade etmişlerdir. H. İslamoğlu'nun *Devlet ve Köylü* adlı eserindeki yaklaşımı, faktör bileşiminin belirlenmesinde ufuk açıcı bir perspektif sağladığı gibi Osmanlı ekonomik sisteminin hangi parametreler üzerinden açıklanabileceğine dair önemli bir yol göstermiştir. İslamoğlu, bir ekonomideki iki temel üretim aktörünü (devlet ve emek) tanımlamış ve Osmanlı'yı bu iki (f)aktör üzerinden incelemiştir. İslamoğlu, bu analizinin, "günümüzde siyaseti ekonomiden soyutlayan yaklaşımlar için bir panzehir olabileceğini" ifade etmiştir (İslamoğlu, 2010: 30).

Devletin bir üretim faktörü olarak değerlendirilmesinde bir başka önemli adımı Baykan Sezer atmıştır. Sezer her ne kadar üretim faktörü olarak adlandırmasa da devleti bu anlamda kullanmış ve tanımlamıştır: "Güvenlik ve düzen, o dönem tarihi ortam göz önünde tutulursa en önemli üretim koşulları arasındadır. Devlet bu koşulları sağlamakla üretime önemli bir katkıda bulunmaktadır. Tarım kesiminde elde edilen ürün yalnızca üreticinin kendi çabası değil, aynı zamanda Devlet katkısının da bir sonucu olmaktadır" (Sezer, 1988: 75). Sezer'e göre Asur ve Ahemenişlerden itibaren devlet bir üretim faktörü hâline gelmiştir:

¹³ Karl Polanyi (1977: 35-38) antik ekonominin karşılıklılık (reciprocity), yeniden dağıtım (redistribution) ve değişim (exchange) ilkeleri üzerinden işlediğini kabul eder. Yeniden dağıtım ilkesi, devletin antik Mısır ve Mezopotamya'da ortaya çıktığı koşulları ifade eder ancak bu dönemdeki ekonomik karakteri "dikey karşılıklılık" olarak adlandırmak daha isabetli görünmektedir. Bu sayede devlet ile toplum arasındaki ilişki biçimi de belirtilmiş olmaktadır.

¹⁴ Dünyayı Doğu-Batı yerine I. Wallerstein'den esinlenerek Merkez, Batı, Doğu ve dışal bölgeler diye dörde ayırmak mümkündür. Merkezi Dünya veya kısaca Merkez; Kuzey Afrika çöllerinden Moğolistan'a, Sibiryadan Hint Okyanusu'na kadar olan çöl, sıradağlar ve bozkırlardan oluşan ve bu kıraç alanlar arasına serpştirilmiş verimli nehir vadilerinden meydana gelen bir dünyadır. Doğu'yu ise ağırlıkla Çin temsil eder.

“Bu Devletler, bölgede barışı sağlayarak ve yabancı güçlerin baskısını engelleyerek üretimin artışına önemli bir katkıda bulunuyorlardı ve bu katkılarına karşılık kendilerine gelen artı-ürün payını istiyorlardı” (Sezer, 1988: 135).

Halil İnalçık da benzeri bir yaklaşım sergiler. İnalçık (2009: 7-9), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* adlı eserinde dört ana başlık hâlinde “Ekonomik Zihniyet”, “Devlet Gelirleri ve Harcamaları”, “Devlet, Toprak ve Köylü” ile “Ticaret” konularını ele alır. Osmanlı'nın ekonomik ve sosyal tarihinin incelendiği bu çalışmanın bağımsız bir bölümünün devlet gelirleri ve harcamalarına ayrılması, devletsiz bir ekonominin veya üretimin olamayacağını bir ifadesidir. Diğer bir bölüm ise bu çalışmada emek, sermaye ve devlet olarak öne sürülen üç üretim faktörünün farklı bir ifadesi olarak “devlet, toprak ve köylü” olarak ele alınmıştır.

Osmanlı toplumunun askerî ve reaya olarak ikiye ayrıldığına ve reayanın, üretim faktörlerinden emeğe karşılık geldiğine yukarıda değinilmişti. Askerî sınıf da üretim faktörlerinden devlete karşılık gelir. Osmanlı'da devlet, güvenliği sağlaması, hukuk sistemini işler kılması ve altyapı hizmetlerini sunması nedeniyle bir üretim faktörüdür ve elde ettiği vergi geliri, üretime yaptığı katkıdan kendi payına düşen kısımdır. Osmanlı'da toplanan verginin önemli bir kısmı güvenlik harcamalarında kullanılmıştır. Bununla birlikte yargı hizmetleri için olduğu gibi eğitim ve altyapı hizmetleri için de vergi tahsisi yapılmıştır. Hademe timarları diye adlandırılan dirliklerin vergi gelirleri, ağırlıkla toplumsal hizmetlerin ifasına ayrılmıştır.

Osmanlı çalışmalarının belirli bir kısmında devletin elde ettiği gelir, emeğin artı değerine el konulması olarak kabul edildiğinden sömürü diye adlandırılmıştır. Hâlbuki emek ve sermaye olmadan üretim yapılamayacağı gibi devlet olmadan da yapılamaz. Emeğin tek başına yapabileceği, üretim değil, sadece avcılık-toplayıcılıktır. Üstelik bir sömürüden bahsedilebilmesi için emeğin doyumluga mahkûm edilmesi, yani köleleştirilmesi gerekir. Zira emeğin artı değeri, doyumluk ile ücret arasındaki farktan oluşur. Osmanlı'daki emek ise köleleştirilmemiştir ve dolayısıyla doyumluk değil sabit ve değişken ücret elde etmektedir. Gerçi Büyük Kaçgunluk gibi dönemlerde emeğin artı değerine el koyan ve tekâlif-i şakka (Tabakoğlu, 2011: 336) diye adlandırılan yükümlülükler getirilmiştir ancak bu durum, kalıcı bir nitelik sergilememiş veya sistemin bir karakteri hâline dönüşmemiştir.

Devlet bir üretim faktörü olduğu için elde ettiği gelir, üretime yaptığı katkının bir sonucudur ve bu gelirin adı da vergidir. Osmanlı çalışmalarının önemli bir kısmında devletin sağladığı gelir, ağırlıkla tarımsal üretimden elde edildiği ve toprağın üst mülkiyetine sahip olduğu için kira olarak adlandırılmıştır. Hâlbuki timar sisteminin uygulanmadığı veya toprağın üst mülkiyetine devletin sahip olmadığı Arabistan, Mısır ve Kuzey Afrika'daki diğer salyaneli eyaletlerde toprak, ağırlıkla özel mülkiyete tabidir. Ancak bu eyaletlerden de öşür ve cizye gibi vergiler alınmaktadır. Ayrıca Orta Anadolu bölgesinde Anadolu Selçuklularından kalma özel mülk araziler, malikâne-divani sistemine tabidir ve bu sistemde divani payı olarak yaklaşık yüzde on oranında öşür vergisi alınmaktadır (Genç, 2003: 519). Osmanlı ülkesinin neredeyse yarısında geçerli olan özel mülk topraklardan da aynı vergilerin alınması, üst mülkiyetine sahip olunan topraklardan alınan ödentinin kira değil vergi olduğunu gösterir. Çünkü herhangi bir araziden alınan vergi, toprağın mülkiyet biçimine göre değişmemektedir (Mundy ve Smith, 2013: 32).

Burada rant ile kira arasında da ayırım yapmak gerekir. Feodalizmde emek toprağa bağlanmıştır ve bu nedenle serflikten veya toprak köleliğinden bahsedilir. Feodalizmde herhangi bir arazi satıldığında üzerinde çalışan serflerle birlikte satılırdı (Barkan, 1986: 25). Bu nedenle feodalizmdeki mülk, emek ile toprağın birleşiminden meydana gelir ve bunu tire işaretiyle birbirine bağlayarak “emek-toprak” şeklinde diğer mülk çeşitlerinden ayırt etmek gerekir. İşte rant, emek-toprağın geliridir ve sadece toprağın geliri olan kiradan ayrılır. Osmanlı’da devletin elde ettiği gelir kira olmadığı gibi rant da değildir, çünkü emek, toprağa bağlanmamış veya serfleştirilmemiştir.

Üretim faktörleri “emek, devlet ve sermaye” ya da “canlı emek, örgütlü emek ve birikmiş emek”ten meydana gelir. Ancak burada üretim faktörlerini de “üretim aktörleri” ve “üretim aracı” olarak kendi içinde ikiye ayırmak gerekir. Canlı emek ile örgütlü emek, üretim aktörlerini oluşturur, birikmiş emek ise üretim aracıdır. Bu durum sadece üretim sistemlerinde geçerlidir ve sömürü sistemlerinde sermaye, üretim aracı olmaktan çıkıp üretim aktörü hâline gelir. Bu ise sermaye sahiplerinin ayrı bir sınıf olduğunu ve emek ile devlet üzerinde otorite kurduğunu gösterir.

Bir üretim sistemi olması nedeniyle Osmanlı’da sadece iki aktör vardır ve bunlar da emek ile devlettir. Timar sisteminin geçerli olduğu bölgelerde sermaye üzerinde örgütlü emeğin üst mülkiyeti (rakabe) ile canlı emeğin kullanım hakkı (intifa) bulunmaktadır. Sermayenin bu paylaşımı dolayısıyla ayrı bir sermaye sahipleri sınıfı ortaya çıkmamıştır. Osmanlı sistemi, ciddi kriz ve tehditlerle karşılaştığı dönemlerde bile sermaye sahiplerinin bir aktör hâline gelmesine müsaade etmemiştir. Özel mülkiyetin geçerli olduğu salyaneli eyaletlerde de aynı durum geçerlidir ve bir mülk sahipleri sınıfından bahsedilemez.

Ana akım iktisadın benimsediği faktör bileşimi benimsendiğinde Osmanlı da dâhil bütün toplumların, tarihî dönemlerine göre patrici-pleb, senyör-serf, kapitalist-proleter diye sömürüye dayalı iki ayrı sınıfa ayrıldığı kabul edilmiş olmakta veya kabul edilmek zorunda kalmaktadır. Sipahiye senyöre, reayayı serfe benzeten feodalizm tezinin arka planında söz konusu faktör bileşimi yatmaktadır. Hem mevcut faktör bileşimini kabul edip hem de Osmanlı’nın sömürü temelli sınıfsal bir yapıya sahip olmadığını iddia etmek bir çelişkidir. Bu iki iddia aynı anda doğru olamaz. Eğer Osmanlı’nın senyör ve serf benzeri bir sınıfsal yapıya sahip olmadığı iddia edilecekse buna uygun faktör bileşiminin de önerilmesi gerekir. Aksi takdirde söz konusu iddia hem tutarsız hem de bilimsel temellerden yoksun olacaktır.

Sonuç

İktisat teorisinin kabul ettiği “emek, toprak, sermaye ve girişimci”den oluşan faktör bileşimi, modern dönem Avrupa toplumunun sınıfsal yapısını yansıtmaktadır. Ancak bu durum, bütün toplumlara kapsamadığı gibi farklı dönemlerdeki Avrupa toplumunu bile açıklayamamaktadır. Çünkü sermayedar ve girişimci, feodal dönemde olmadığı gibi toprak da sanayi döneminde bir üretim faktörü olmaktan uzaklaşmıştır. Ayrıca emeğin ücretli işçilik olarak tanımlanması da tarihsel bir durum olup evrensel bir olguyu ifade etmez, çünkü feodal dönemde ücretli işçilik bulunmamaktadır.

Diğer toplumlarda da açıklayabilecek genel geçer bir faktör bileşimi için teorideki Avrupa’ya özgü kısımların ayıklanması gerekir. Öncelikle emek, sanayi toplumunu yansıtırıcısına sadece sabit ücretli işçilik olarak tanımlanmamalıdır. Çünkü çiftçi, göçebe çoban, esnaf ve sanatkârlar gibi değişken bir gelire sahip olan ve bağımlı olarak çalışmayan geniş bir emek kitlesi de bulunmaktadır. Böylesi bir emek kitlesinin dikkate alınabilmesi için emeğin geliri olan ücretin, sabit ve değişken olarak ayrılması ve değişken gelire sahip olanların da emek başlığı altında değerlendirilmesi gerekir.

Sermaye kavramı da sadece modern dönem kapitalist girişimcinin sahip olduğu üretim araçları olarak tanımlanmamalı ve örneğin Sanayi Devrimi öncesindeki üretim araçlarını da kapsamalıdır. Bunun için toprak ayrı bir üretim faktörü olarak tanımlanmak yerine sermaye başlığı altında değerlendirilebilir. Zaten toprak, günümüzde bir üretim faktörü olmaktan çıkmıştır ve bu nedenle toprak yerine doğal kaynaklar kullanılmaktadır. Ancak doğal kaynaklar da sermayenin bir parçasıdır.

İktisat teorisinin belki de en çok ihmal ettiği konu, devletin ekonomideki rolüdür. Merkantilist ve Keynesyen okullar iktisadi hayatta devleti daha çok ön plana çıkarsalar da bir üretim faktörü olarak değil sadece yardımcı bir unsur olarak değerlendirmektedir. Hâlbuki devleti dikkate almadan ve iktisadi analizlere asli bir unsur olarak dâhil etmeden herhangi bir iktisadi olayı açıklamak mümkün değildir. Bugün GSMH’nın neredeyse yarısı devletler tarafından vergi olarak toplanmakta ve bundan daha fazlası (bütçe açığı nedeniyle) yatırım ve hizmet üretimi olarak harcanmaktadır. Herhangi bir ürünün fiyatında KDV ve ÖTV gibi dolaylı vergiler de bulunmaktadır ve bunlar mevcut faktör gelirlerinden (ücret, rant, kâr, faiz) hiçbirini değildir. Dolayısıyla devleti dikkate almayan teoriler ne GSMH’yı ne de fiyat olgusunu açıklayabilmektedir. Devlet; güvenliği sağlayarak, hukuk sistemini oluşturup uygulayarak ve altyapı hizmetlerini sunarak bir ekonominin var olmasını ve devamını sağlamaktadır. Güvenliğin sağlanmadığı, hukuk sisteminin oluşturulmadığı ve altyapı sisteminin kurulmadığı koşullarda herhangi bir ekonomik faaliyet de mümkün olmayacaktır. Bu nedenle devlet bir üretim faktörüdür ve elde ettiği vergi geliri, üretime yaptığı katkıdan kendi payına düşen kısımdır.

Üretim faktörleri, somut unsurlar ile bütünüyle insan düşüncesine ait olan soyut kuralların birleşiminden meydana gelir. Kurumcu Okul’un yaklaşımından faydalanarak her bir üretim faktörüne içkin olan bir kurumun bulunduğu öne sürülmüştür. İnsan bedeni ile dünya görüşünün sentezinden emek, doğal kaynaklar ile teknolojinin birleşiminden sermaye, ülke-nüfus ile hukukun birleşiminden ise devlet meydana gelir. Böylece üretim faktörlerinde “dünya görüşü, teknoloji ve hukuk” olmak üzere üç kurum bulunmaktadır.

Üretim faktörleri, mevcut iktisat teorisi tarafından genellikle tek boyutlu olarak tanımlanmaktadır. Örneğin emek ile sadece insan bedeninin çalışma gücü veya sermaye ile sadece üretilen maddi varlık kastedilmektedir. Bu tek boyutlu yaklaşım, emek bağlamında, insan ile hayvanın çalışmasını birbirinden ayırmakta yetersiz kalmaktadır. Aynı şekilde sermaye bağlamında doğal kaynaklar ile teknolojinin karşılıklı etkileşimini veya sistem içerisindeki konumlarını belirleyememektedir.

Osmanlı ekonomik sisteminde askerî ve reaya olmak üzere meslek temelli iki sınıfın bulunması, sermayenin ise üretim aktörlerine tabi olmasından hareketle, üretim faktörleri yeniden tanımlanmıştır. Reaya sınıfını temsilen “emek”, askerî sınıfı temsilen “devlet” ve bütün üretim araçlarını kapsayan “sermaye” olmak üzere üç üretim faktörü olduğu öne sürülmüştür.

Osmanlı’da sabit ve değişken ücretin sahibi olan emek özgürdür ve devlet de özgür emekten dikey karşılıklılık çerçevesinde tahsil edilen vergiyle finanse edilir. Bu sistemde sermaye sahipleri, emek ve devlet üzerinde otorite kurarak ayrı bir sınıf hâline gelmez. Dolayısıyla Osmanlı üretim sisteminde ikisi üretim aktörü biri de üretim aracı olmak üzere üç üretim faktörünün bulunduğu, bunların da “emek, sermaye ve devlet” veya “canlı emek, birikmiş emek ve örgütlü emek” olduğu öne sürülmüştür.

Osmanlı’dan hareketle önerilen ve “emek, sermaye ve devlet”ten oluşan faktör bileşimi, sadece Osmanlı’yı değil, Avrupa da dâhil farklı tarih ve coğrafyalardaki diğer ekonomik sistemleri de açıklayabilecek bir kapsama sahiptir.

Kaynakça

- Althusser, L. (2000). *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*. (Y. Alp ve M. Özişik, Çev.), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Anievas, A., ve Nişancıoğlu, K. (2015). *Batı'nın Egemenliği Nasıl Kuruldu?*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Aren, S. (1990). *Ekonomi El Kitabı*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Barkan, Ö.L. (1986). Türk Hukuk Tarihine Giriş (VIII). *BTTD*, 22.
- Bell, D. (1999). *The Coming of Post-Industrial Society*. New York: Basic Books.
- Cantillon, R. (2010). *An Essay on Economic Theory*. Alabama: Ludwig von Mises Institute.
- Clark, J.B. (2007). *Essentials of Economic Theory*. Alabama: Ludwig von Mises Institute.
- Dilthey, W. (1999). *Hermeneutik ve Tin Bilimleri*. (D. Özlem, Çev.), İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Divitçioğlu, S. (2010). *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu*. İstanbul: T. İş Bankası Kültür Yayınları.
- Engels, F. (2003). *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*. Ankara: Eriş Yayınları.
- Fındıkoğlu, Z. (1946). *Türkiye'de İktisat Tedrisatı Tarihçesi ve İktisat Fakültesi Teşkilatı*. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.
- Galbraith, K. (2004). *İktidarın Anatomisi*. (R. Dikmen, Çev.), İstanbul: Hece Yayınları.
- Genç, M. (2003). Mâlikâne. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXVII, (ss. 516-518) içinde. Ankara: TDV Yayınları.
- Gürkan, C. (2007). Veblen, Schumpeter ve Teknoloji. E. Özveren (Ed.), *Kurumsal İktisat* (ss. 237-282) içinde, Ankara: İmge Kitabevi.
- Heywood, A. (2012). *Siyasetin Temel Kavramları*. (H. Özler, Çev.), Ankara: Adres Yayınları.
- Hodgson, G.M. (2002). *How Economics Forgot History*. New York: Taylor and Francis.
- Hunt, E.K. (2016). *İktisadi Düşünce Tarihi*. (V.U. Aslan, Çev.), Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Itzkowitz, N. (1989). *Osmanlı İmparatorluğu ve İslami Gelenek*. (İ. Özel, Çev.), İstanbul: Çıdam Yayınları.
- İnalçık, H. (2003). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ 1300-1600*. (R. Sezer, Çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- İnalçık, H. (2009). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. I. (H. Berktaş, Çev.), İstanbul: Eren Yayıncılık.
- İslamoğlu, H. (2010). *Devlet ve Köylü*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kant, I. (1993). *Arı Usun Eleştirisi*. (A. Yardımlı, Çev.), İstanbul: İdea Yayınevi.
- Karatani, K. (2014). *The Structure of World History*. Durham ve London: Duke University Press.
- Keyder, Ç. (1998). Osmanlı İmparatorluğu'nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?. Çağlar Keyder, Faruk Tabak (Ed.), *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım (ss. 1-16)* içinde. (Z. Altok, Çev.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Keynes, J.M. (2010). *Genel Teori*. (U.S. Akalın, Çev.), İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Kottak, C.P. (2002). *Antropoloji*. (S.N. Altuntek ve diğerleri, Çev.), Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Louzek, M. (2011). The Battle of Methods in Economics. *American Journal of Economics and Sociology*, 70(2), 439-463.
- Mann, M. (2013). *Devletler, Savaş ve Kapitalizm*. (S. Türkoğlu, Çev.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Marshall, A. (2013). *Principles of Economics*. Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Marx, K. (2011). *Kapital*, c. I. (M. Selik ve N. Satlıgan, Çev.), İstanbul: Yordam Kitap.
- Marx, K. (2015). *Kapital*, c. III. (M. Selik ve E. Özalp, Çev.), İstanbul: Yordam Kitap.
- McGowan, B. (2009). Âyanlar Çağı, 1699-1812. Halil İnalçık (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (ss. 759-884)* içinde, c. II. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Mosca, M. (2018). *Power in Economic Thought*. London: Palgrave.
- Mundy, M., ve Smith, R.S. (2013). Mülk Siyaseti, *Osmanlı Suriye'sinde Hukuk Yönetim ve Üretim*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- North, D.C. (2010). *Kurumlar, Kurumsal Değişim ve Ekonomik Performans*. (G.Ç. Güven, Çev.), İstanbul: Sabancı Üniversitesi.
- Özlem, D. (2004). *Mantık*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Özlem, D. (2012). *Tarih Felsefesi*. İstanbul: Notos Kitap.
- Polanyi, K. (1977). *The Livelihood of Man*. New York: Academic Press.

- Ricardo, D. (2015). *Siyasal İktisadın ve Vergilendirmenin İlkeleri*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Rima, I.H. (2008). *Development of Economic Analysis*. London ve New York: Routledge.
- Rumyantsev, A.A. (2015). Post-industrial Technological Mode of Production. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 5, 194-201.
- Samuelson, P.A., ve Nordhaus, W. D. (2010). *Economics*. New York: McGraw-Hill/Irwin.
- Schumpeter, J.A. (1939). *Business Cycles*. New York: McGraw-Hill Book Company.
- Schumpeter, J.A. (2003). *Capitalism, Socialism and Democracy*. London ve New York: Routledge.
- Sezer, B. (1988). *Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları*. İstanbul: Sümer Kitabevi Yayınları.
- Smith, A. (1997). *Ulusların Zenginliği*, c. I. (A. Yunus ve M. Bakırcı, Çev.), İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Smith, A. (2011). *Ulusların Zenginliği*, c. II. (M. Saltoğlu, Çev.), Ankara: Palme Yayıncılık.
- Tabakoğlu, A. (2016). *İslam İktisadına Giriş*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (2017). *Türkiye İktisat Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (2011). Tekâlif. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XV, (ss. 336-337) içinde. Ankara: TDV Yayınları.
- Tilly, C. (2001). *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*. (K. Emiroğlu, Çev.), Ankara: İmge Kitabevi.
- Toffler, A. (1981). *Üçüncü Dalga*. (A. Seden, Çev.), İstanbul: Altın Kitaplar.
- Wallerstein, I. (2007). *Avrupa Evrenselciliği*. (S. Önal, Çev.), İstanbul: Aram Yayıncılık.
- Weber, M. (2012). *Sosyal Bilimlerin Metodolojisi*. (V.S. Ögütte, Çev.), İstanbul: Küre Yayınları.
- Weber, M. (2018). *Ekonomi ve Toplum*, c. I. (L. Boyacı, Çev.), İstanbul: Yarın Yayıncılık.
- Wood, E.M. (2013). *Yurttaşlardan Lordlara*. (O. Köymen, Çev.), İstanbul: Yordam Kitap.